

FÖLDES GYÖRGY

Már nem '68, még nem '89: ideológiák a hetvenes években

Műhelytanulmány*

Nem mondható, hogy a hetvenes évek elkerülték volna a történészek, közgazdászok, szociológusok, filozófusok, politológusok figyelmét. Nehéz is lett volna megkerülni ezt az időszakot azok számára, akik vizsgálják a világgazdasági folyamatokat, válságokat, a válságkezelés módszereit. Ugyanígy a technológiával, a tudomány és a gazdaság kapcsolatával, a média változásaival, a környezetszennyezéssel foglalkozó tudósok sem kerülhetik meg ennek az időszaknak az elemzését.

Sok minden ért véget ezekben az években, és sok minden kezdődött el. Ez nem egyedi a modern időkben, hanem általánosan igaz megállapítás, mert abban a változás, az idő felgyorsulása az egyik fő szabály. Éppen ezért fontos, hogy megrajzoljuk a hetvenes évek különösségét adó tényezőket. Sok minden, ami korábban is jelentkezett, most sűrűsödött áramlattá, más folyamatokat is generáló markáns tendenciává. Én a fő sajátosságot abban látom, hogy a gazdasági világválság nem lassította le a globalizációt, nem vezetett nemzeti, nemzetállami elzárkózáshoz. Vélhetően azért történt így, mert a nemzetközi gazdasági együttműködés ekkorra elérte azt a szintet, azt a minőséget, amely már nem tette lehetővé az elszigetelődésre épülő nemzeti stratégiát, válságkezelést. Igaz ez az államok, társadalmak, nemzetek, emberek közötti kapcsolatokra is. Még azok az országok is rákényszerültek érintkezéseik bővítésére, ame-

* A Politikatörténeti Intézet 1970-es évekkel foglalkozó konferenciáján tartott előadás alapján.

lyek legszívesebben elzárkóztak volna. Körükben is kísértett az 1929–1933-as világválság keserű tapasztalata.

Hasonlóan alakult a helyzet a politikai eszmék területén is, ezért érdemes különös figyelmet szentelni az egymásra gyakorolt hatásuknak és befolyásuk alakulásának. Ám nem magától értetődő dolog kölcsönhatásról beszélni az ideológiák esetében, mert azok univerzális világmagyarázatnak tételezik magukat, saját, megkérdőjelezhetetlen alapokkal, axiómákkal az ember és a társadalom természetéről.² Az ideológusok egyik fő feladata az általuk képviselt eszmerendszer állagának, koherenciájának ápolása és megőrzése.³ Ezt általában vitában kell megtenniük. Csakhogy a vita is érintkezési forma, amelyben elkerülhetetlen, legalábbis nehezen megkerülhető a vitapartner nézeteinek megismerése és ismertetése. Jó esetben a vita elvezethet az eszmék cseréjéhez, vagyis eszmecserévé szelídül. Ez a jó eset nem igazán gyakori az ideológiai viták terén, ahol általában rendíthetetlen meggyőződések és mögöttük eltérő társadalmi érdekek, politikai erők ütköznek. Ezen a küzdőtéren elképzelhetetlen a fegyverletétel, a megadás, és csak olyan változtatások lehetségesek, amelyek nem bontják meg az egységesre tervezett szellemi építményt.

Azért a történelemben néha találunk olyan helyzeteket, időszakokat, amikor a közeledés, az összebékülés lehetőségei látszottak kirajzolódni a világ szellemi égboltján. Ezt példázta a konvergenciaelmélet a hatvanas évek közepén-végén. A fejlett tőkés országokban a termelésirányítás tovább bürokratizálódott, a tudomány és apparátusa benyomult a termelés területére, a nagyvállalatok és a jóléti államok életében jelentős szerepet kapott a tervezés. A kormányok keynesi alapokon nyugvó,

² Lásd erről MANNHEIM Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1996. Idevágó nézeteit összefoglalja Cs. KISS Lajos *A tudásszociológia eszméje és hivatása* című tanulmánya. In: *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Szerk. KARÁDI Éva. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. Különösen a 178. és a 230. oldalak, ahol a szerző összefoglalja Mannheim nézeteit a világtértelemezések sajátosságairól.

³ Andrew VINCENT: *Modern Political Ideologies*. Blackwell Publishing, London, 2010. A szerző másként vélekedik, szerinte a koherencia nem annyira fontos kelléke az ideológiáknak. 18.

keresletösztönző, a teljes foglalkoztatást célként tételező gazdaságpolitikát folytattak. A szakszervezetek erős alkupozíciókat szereztek a bérek és a munkafeltételek alakításában. Hasonló folyamatok zajlottak a szocialista oldalon is, ahol az árutermeletés kiiktathatatlanságának és törvényszerűségeinek elfogadása, a terror megszűnése, a desztalinizálás és bizonyos liberalizálódás, majd a reformszándékok megjelenése közeledést jelzett a fejlett tőkés országok gazdasági sztenderdjeihez.⁴ Ez a többek által megjósolt, óhajtott szintézis: a kapitalizmus és a szocializmus előnyeinek összekapcsolása azonban nem jött létre. Sőt, a rendszerek közeledéséről szóló elmélet soha nem tett szert igazi befolyásra. Egyrészt azért nem, mert mindegyik „nagy” ideológia az előbb leírt fő szabály szerint viselkedett, másrészt azért nem, mert a közös vonások felfedezésén túl nem volt saját elmélete, nem tudta megszólítani a nagyobb társadalmi erőket, politikai szereplőket. Így azután a konvergenciaelmélet még jóval az államszocializmus válsága előtt elveszítette befolyását. Ezt a kihívást tehát elhárították a nagy ideológiák, illetve a szemben álló táborok, rendszerek.

Ezzel azonban még nem oldódtak meg a gondjaik. Hiszen nem lehetett tagadni, hogy vannak bizonyos hasonlóságok, és vannak közös problémák, kezdve a világháború elkerülésétől az önállósuló harmadik világ elmaradottságáig. Kezeleni kellett a megállíthatatlanul bővülő gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatokkal összefüggő kérdéseket is. Akár paradoxnak is tűnhet, de éppen a szélesedő és egyre intenzívebbé váló kelet–nyugati érintkezés volt az, ami nem engedte lanyhulni a rendszervitát, az ideológiai küzdelmet. Sőt, az ideológiák közötti konfrontáció továbbra is rendkívül éles maradt. Ennek az oka az önazonosságuk és eszméik koherenciájának őrzése mellett az volt, hogy képviselőik okkal vélték úgy: ha átvesznek egyes tételeket ellenfeleiktől, ha beépítenek egyes, korábban elutasított elemeket a gondolatrendszerükbe, akkor ez a tudományban

⁴ Ezt a témát tárgyilagosságra törekedve, de a szocialista ideológia védelmében feldolgozta a Kossuth Kiadó *Napjaink kérdései* sorozatában Dr. SIMAI Mihály: *Közeledik-e a két rendszer egymáshoz? (A konvergenciaelmületről)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1969.

kötelező művelet a politikai eszmék vitájában könnyen visszavonulásnak, elvi engedménynek tűnhet. Egy elvi kompromisszum az ellentétes ideológiák között az ellenséges ideológusok, politikai versenytársak szemében a gyengeség jele lett volna. Sőt, az amúgy önreflexióra is képes vitázók a hátukat sem érezhették biztonságban. Azért sem lehetett kiegyezni az eszmei vitában, mert annak résztvevői „megalkuvással” azoknak a malmára hajtották volna a vizet a saját oldalukon, akik a status quo mellett álltak ki, akik féltették a nyitástól a hatalmukat, rendszerüket és eszméik tisztaságát.

Mindkét tábor vezetői és ideológusai között voltak héják és galambok. Megkülönböztetetten igaz volt ez a külpolitikára. Az 1970-es években az amerikai külpolitika irányításában kulcsszerepet kaptak az olyan ideológusok, mint a „realista” Henry Kissinger és az „elvi” Zbigniew Brzezinski. Ők komoly művekben és tanulmányokban is összefoglalták nézeteiket, és nem utólag. Ugyanez mondható el a szovjet külpolitikáról, amelyben a nyers hatalmi-birodalmi érdekek mellett hangsúlyozottan fontos szerepet kaptak az ideológiai motívumok.⁵

Nem véletlenül hangsúlyozták mindkét oldalon, hogy a békes egymás mellett élés, majd az enyhülés nem vonhatja maga után az eszmék közötti harc felfüggesztését.⁶ Kádár János arról beszélt az 1970-es pártkongresszuson, hogy az eszmék harcában nincs semlegesség, „nem lehet közös nevezőre hozni a nemzetközi munkásosztály, a felszabadulásért harcoló népek és a nemzetközi imperializmus érdekeit”. A közeljövő ideológiai

⁵ Erről több, szinte egykorú feldolgozás is született. Közülük még ma is kiemelkedik Judy R. MITCHELL: *The Ideology of a Superpower. Contemporary Soviet Doctrine on International Relations*. Hoover Institution, Stanford, 1982. A szocialista internacionalizmus doktrínájának szerepéről a szovjet külpolitikában lásd még Jonathan C. VALDEZ: *Internationalism and the Soviet Influence in Eastern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

⁶ 1972. februári látogatásán Nixon azzal kezdte Csou En-lajjal a tárgyalását, hogy nincs értelme egymástól elvi kompromisszumot kérni. A kínai miniszterelnök ezzel egyetértett, javasolta: ehelyett keressenek közös alapot a kapcsolatok javítása számára. http://nsarchive.gwu.edu/nsa/publications/DOC_readers/kissinger/nixzhou/. Letöltés dátuma: 2016. november 27.

feladatai közé sorolta a konvergenciaelmélet bírálatát.⁷ Gerald Ford amerikai elnök évekkel később, az 1975-ös európai biztonsági értekezleten hangsúlyozta: nem azért utazott át az Atlanti-óceánon, hogy a fennálló ideológiai különbségekről, a politikai rivalizálásról, a katonai versenyről beszéljen, hanem mert élettél akarja megtölteni az enyhülést. Figyelmeztetett: az ígéretekbe be kell tartani, így az emberi jogoknak, a politikai szabadságjogoknak mindenütt érvényesülniük kell.⁸ Az elnök az emberi és politikai szabadságot minden ideológia axiómájává tette. Eljárását értelmes módon nem lehetett kérdésessé tenni, a liberalizmus ebből a szempontból fölényben volt, mert „csak” a gyakorlatát lehetett támadni.

Enyhülés ide vagy oda, a nagyhatalmak közötti küzdelem folytatódott, a célok változatlanok voltak: háborús konfliktus nélkül fölébe kerekedni a másiknak, maximalizálni a befolyásolt régiók, országok körét. Ennek a küzdelemnek megvoltak a maguk ideológiai implikációi. Enyhülés – a célok feladása nélkül, ez volt a nagyhatalmi stratégiák lényege. Az összebékülést az ideológiai küzdelmek résztvevői az előbb jelzett elvárások és koherenciakövetelmények miatt sem tekinthették fő feladatuknak. A probléma megoldása a politikusokra és a propagandagépezetekre hárult, akik és amelyek persze igyekeztek összhangot teremteni elméletük és gyakorlatuk között. Georgij Arbatov vezető szovjet Amerika-szakértő erről a témáról azt írta, hogy a két nagyhatalom közötti küzdelem a burzsoázia és a munkásosztály közötti osztályharc nemzetközi formája. Ezért az ideológia terén nem lehet engedményt tenni, mindez azonban nem

⁷ Az *MSZMP X. kongresszusának jegyzőkönyve*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1971. 128–129. Más kérdés, hogy az enyhülés védelmében később már másképpen fogalmazott, a gyakorlatias megoldások mellett állt ki. Lásd például az 1978. áprilisi KB-ülésem mondott beszédét.

⁸ Ford beszéde: <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/speeches/750459.asp>. Letöltés dátuma: 2016. november 27. A Helsinkiben Leonid Brezsnyevvel folytatott megbeszélésein arra figyelmeztetett: otthon balról is, jobbról is bírálják a Szovjetunió irányában mutatott engedékenysége miatt. Erre hivatkozva a zsidó kivándorlás támogatására szólította fel a szovjet vezetőt. Az 1975. július 30-i találkozó jegyzőkönyve. <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0331/1554002.pdf>. Letöltés dátuma: 2016. november 27.

lehet akadály a béke, a népek közötti barátság erősítésének. Éppen az ideológiai küzdelemmel kényszeríthető ki ez a folyamat, erőltethető rá a Nyugatra az új realitások elfogadása.⁹

Hiba lenne persze, ha csak a nagyhatalmak ideológiaszükségletével foglalkoznánk, csak velük vagy harcaikkal összefüggésben vizsgálnánk az időszak ideológiáit. Már csak azért is, mert az ideológiák minden ellenkező állítással szemben nem megrendelésre készülnek, miközben cseppet sem lényegtelen, milyen alapanyagot, érvrendszert kínálnak a világpolitikai színtér szereplőinek. (Ne keverjük össze az egyes politikai cselekedetek megideologizálását, a propagandát az ideológiákkal.)

Az alaphelyzet az ideológiák világában

A hatvanas évtized a három nagy eszmerendszer közül a szocializmusnak, a társadalmi egyenlőséget követelő áramlatoknak kedvezett. Ekkor vált visszafordíthatatlanná a desztalinizáció folyamata, éledt újra a marxizmus. Ekkor jelentette be Hruscsov, hogy a Szovjetunió megkezdte a kommunizmus építését.¹⁰ Ezekben az években fordult a felszabadult gyarmati országok jelentős része a szocializmus felé.

Az 1960-as években a politikai konzervativizmus nem tudott helyzetbe kerülni, és/vagy vesztett korábban megszerzett pozícióiból. Ugyanakkor a hatvanas évek életmódváltozása, az alternatív kultúra kibontakozása, a szexuális forradalom kiváltotta a fejlett tőkés országok establishmentjének és közép rétegeinek ellenérzéseit.¹¹ Megkezdődött a hagyományok, a bevett polgári értékek védelme. Irving Kristol 1970-ben arról írt, hogy a hatvanas évek ifjúsági mozgalmi joggal kérték számon azo-

⁹ G. A. ARBATOV: *Nemzetközi politika és ideológiai harc*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1972. Az egész könyv ezzel a problematikával foglalkozik. Külön elemzi a közvélemény, a tömegek, az új tájékozódási lehetőségek, a propaganda szerepét a külpolitika formálásában. Az idézett megállapítások: 49. és 257.

¹⁰ KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a Szovjetunió 1945–1990*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 182–196.

¹¹ BÉKÉS Márton: *Az amerikai neokonzervativizmus. Egy kisiklott ellenforradalom*. Budapest, Osiris Kiadó, 2008. 181-191. és 282-302.

kat az ideálokat, amelyekre a polgári társadalom épült.¹² Ez hozzájárult Richard Nixon 1968-as választási győzelméhez, aki azonban nem szakított a keynesiánus gazdaságpolitikával, pedig a chicagói közgazdasági iskola hívei ezt várták tőle.¹³

Bonyolultabb volt a képlet a liberalizmus esetében, amely a szociáldemokrata ihletettséű jóléti állammal, az életesélyek közelítésével, a jövedelmi viszonyok hetvenes évekig tartó kiegyenlítődésével és a második világháború utáni tartós gazdasági növekedéssel a háta mögött erős befolyással bírt.¹⁴ Ekkor hirdette meg Lyndon B. Johnson amerikai elnök a „nagy társadalom” programját. Ám ezt beárnyékolta a vietnami háború és a Martin Luther King vezette polgárjogi mozgalom kibontakozása. Reagálva a kapitalizmusbírálatokra, John Rawls kidolgozta a liberális elveket, szabadságokat megőrző elméletét a társadalmi igazságosságról.¹⁵ Ez talán a legmaradandóbb teljesítménye ennek az irányzatnak, s mint ilyen ma is jelentős hatást gyakorol a társadalmi-politikai gondolkodásra.

1968 tetőzte be a szocializmus térnyerését, de azzal a mozdulattal vissza is lökte az úton, kijelölte a határait, felszámolta vonzerejét Európában. Párizs és Prága új lehetőségeket jelzett a fogyasztói társadalom meghaladására és a szocialista rendszer emberarcúvá tételére, majd szinte ugyanazzal a mozdulattal mindkét kísérletet levette a napirendről.¹⁶ Erre jött előbb a va-

¹² A konzervativizmus újjáéledésének folyamatát jól mutatja: Mark GERSON (szerk.): *The Essential Neoconservative Reader*. Addison-Wesley Publishing, Reading, 1996. Kristol írása is itt olvasható: Irving KRISTOL: When Virtue Loses All Her Loveliness: Some reflections on Capitalism and „Free Society”. 103–104.

¹³ Az amerikai központi bank későbbi elnöke visszaemlékezik, mekkora csalódást okozott neki, amikor Nixon 1971-ben bevezette a központi bér- és árelenőrzést. – Allen GREENSPAN: *The Age of Turbulance, Adventures in a New World*. Penguin Books, New York–Toronto–London, 2007. 61–62.

¹⁴ A 20. századi jövedelmi egyenlőtlenségekkel részletesen foglalkozik Thomas Piketty, kimutatja, hogy az 1945 utáni évtizedekben azok csökkentek, a munkajövedelmek javára változott a jövedelmek megoszlása. Lásd Thomas PIKETTY: *A tőke a 21. században*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2015.

¹⁵ Könyve 1971-ben jelent meg, magyarul majdnem három évtizeddel később. John RAWLS: *Az igazságosság elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

¹⁶ Lásd erről FÖLDES György: *Kettős tükör 1968–2008*. In: *A modernről a posztmodernig: 1968. Tanulmányok*. Szerk. BALÁZS Eszter–FÖLDES György–KONOK Péter. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

luta-, majd az olaj- és energiaválság. E kettő együtt új helyzetet teremtett az ideológiák világában.

Így érkeztünk az elemzésben két kérdéskör vizsgálatához: 1. Hoztak-e újat a hetvenes évek? Hogyan rendeződtek át az ideológiai áramlatok egymáshoz viszonyított pozíciói? 2. Mennyiben előlegezi meg az újrendeződés az 1970-es, 1980-as évek fordulóján lejátszódott neokonzervatív fordulatot, majd a neoliberalizmus 2007-ig tartó hegemoniáját?

Ezekre a kérdésekre nem lehet választ adni azoknak a társadalmi-gazdasági változásoknak a felidézése nélkül, amelyek ekkor indultak meg vagy gyorsultak fel. E helyütt a hetvenes évek két jellegzetességét emelném ki, tekintettel arra, hogy mindkettő igen határozott, éles politikai és ideológiai vonatkozással bírt. Az első: lényegesen megváltozott a társadalom szerkezete és bizonyos értelemben a struktúrája. A szerkezet átalakulása leginkább a szolgáltatásban dolgozók abszolút számának és arányának növekedésében, a közvetlen termelésben dolgozók számának stagnálásában, csökkenésében ragadható meg. Nőtt a szellemi foglalkozásúak száma és aránya. A technokrácia, pénzügyi menedzsment szerepének a növekedése, a tudományos kutatások és a termelés kapcsolatának elmélyülése változtatott a gazdaság működésének módján. Átalakult a politikai szféra is, amennyiben az még inkább összetett, professzionális tevékenységgé vált, amelyben egyre komolyabb helyet foglaltak el a szakpolitikák. Egyre nagyobb szerepet kapott a társadalmi érintkezésben, a piac működésében és a politikában a tömegmédiá. Maguk a pártok egyre kevésbé kötődtek osztályokhoz. Úgy tűnt, hogy a válságkezeléssel összefüggő társadalmi harcok végeztével, a társadalmi átrendeződéssel maga az osztályharc is megszűnt, miközben a társadalmi, osztályjellegű egyenlőtlenségek megmaradtak. Ennek a paradoxnak tűnő jelenségnek a magyarázatára több interpretáció született és születik ma is.¹⁷ Nem csoda, mert ez a társadalomelmélet és a baloldali politika talán legfontosabb kérdése.

¹⁷ Az egyik legszínvonalasabb Ulrich Beckké, aki szerint az osztályá szerveződést az individualizálódás váltotta fel, amit tovább mélyített az élethelyzetek elbizonytalanodása és a kockázatvállalás kényszere, amely most már

Ebben az időszakban megrendültek a korábban megszerzett, biztos élethelyzetet garantáló társadalmi státuszok. Ugyanakkor az egyetemi képzés elterjedésével, az új szakmák tömeges megjelenésével a társadalmi mobilitás új csatornái is megnyíltak. A gyors technikai haladás, a szolgáltatások további bővülésének következtében ez a folyamat ma is tart. Sokkal nagyobb lett a létbizonytalanság, sokkal nehezebben lehetett megvédeni a már megszerzett státuszt, ugyanakkor az új szakmák kialakulásával, az új felemelkedési lehetőségek kihasználásával új, magas presztízsű társadalmi pozíciókhoz lehetett jutni. Ez a sok változás átalakította a generációk közötti viszonyt, felértékelődött a friss tudás a korábban felhalmozotthoz képest. Egyre több nő dolgozott a szolgáltatásban, a hivatalokban, egyre emelkedett a nők aránya az egyetemeken és bizonyos szakmákban. Ezek a folyamatok nem korlátozódtak a fejlett tőkés országokra. Hasonló irányú átalakulás zajlott a szocialista világban is.¹⁸

Mindez egy új középosztály kialakulásához vezetett.¹⁹ Középosztályon azoknak a társadalmi rétegeknek az együttesét értem, amelyek egzisztenciája stabil, tehát nem függ sem a pillanatnyi munkaerő-piaci, sem a politikai konjunktúrától, az adott hatalmi viszonyoktól; és jövedelmi-vagyoni helyzete lehetővé teszi számára, hogy a kor színvonalán éljen. Az 1970-es évektől kezdve könnyebb elveszteni ezt a helyzetet, és bizonyos képzettségek birtokában könnyebb a középosztályi státusz megszerzése. Ugyanakkor a hetvenes évek második felében le-

nemcsak a vállalkozói létet jellemezte, hanem a nagy tömegeket is. Beck úgy fogalmaz: az osztályhelyzetben a lét határozza meg a tudatot, kockázati helyzetben a tudat a létet. Az idézett rész: Ulrich BECK: *A kockázati társadalom – Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társaság–Századvég Kiadó, Budapest, 2003. 78.

¹⁸ Többen úgy gondolták, hogy megváltoztatja az államszocializmus természetét is. Lásd erről SZELÉNYI Iván–KONRÁD György: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989. A mű az 1970-es évek elején íródott.

¹⁹ Erről beszél Jürgen Habermas is *A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése* címet viselő, 1985-ben írt tanulmányában. In: Jürgen HABERMAS: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994. 294.

lassult a gazdasági növekedés üteme, vagyis az egyes csoportoknál tapasztalt pozitív elmozdulásokat általában negatív elmozdulások ellensúlyozták másoknál. Jelentős tömegek nem tudtak javítani a helyzetükön, sokaknak, különösen a válság-övezetekben és válságágazatokban gyakran abszolút mértékben is romlott a jövedelmi helyzete. Az 1980-as évtizedtől az átalakuló középosztálynak nő a létszáma és a befolyása. Lényegében minden párt ezeknek a középosztályon belül lévő csoportoknak a szimpátiáját igyekszik elnyerni, és fordítva: a fejlett országokban az a párt nyeri a választásokat, amelyet a középosztály többsége támogat.²⁰ Ezek a társadalmi változások, mint ahogy az informatikai forradalom, a mediatizált társadalmi viszonyok kihatottak az ideológiák tartalmára, átformálódására.

A második jellegzetesség gyorsabban és nyilvánvalóbban fejtette ki hatását, de kölcsönhatásban állt az elsőnek említett társadalmi folyamatokkal, siettetett azokat. Ez maga az 1973-as gazdasági világválság, amely sokkal mélyebb és tartósabb volt, mint amennyire az első pillanatban látszott. Megkérdőjeleződött a gazdasági növekedés fenntarthatóságába, örökkévalóságába vetett hit.²¹ Az évtizedek óta alkalmazott keresletösztönző keynesiánus gazdaságpolitikával csak tompítani lehetett a válság hatásait. Újjárendeződött a világ gazdaság, felértékelődtek az olajtermelő országok, még rosszabbá vált a tőkeszegény és természeti erőforrásokban sem bővelkedő harmadik világbeli országok helyzete. Rövidtávon nyert a Szovjetunió, de veszített a többi szocialista ország. Felgyorsult az országok eladósodása. Legalább ennyire fontos, hogy a fejlett tőkés országokban kiéleződött a vita a válságkezelés módjáról és a vele járó terhek viseléséről.

Az 1965 utáni évtized új jelenséget produkált az amerikai gazdaságban. Megdőlt a klasszikus jóléti gazdaságtan két té-

²⁰ A tanulmány azért is műhelyjellegű, mert itt nincs mód sem a társadalmi átalakulás, sem a középosztály-definíció, sem a választói magatartás szociológiai alapokon történő bizonyítására, a megfelelő irodalom és empiria bemutatására.

²¹ Még ha nem a Római Klub 1972-től készített elemzéseit és javaslatait, a kimerülő, véges természeti erőforrások problémáját, az öncélú gazdasági növekedés bírálatát sikerült is elhárítani, de semmissé nem lehetett tenni.

tele, miszerint az államilag generált kereslettel fenntartható a teljes foglalkoztatottság, illetve hogy az infláció és a munkanélküliség fordított viszonyban van egymással. Tartóssá vált a stagfláció, mert a magas munkanélküliség magas áremelkedéssel járt együtt. Ezt sokan arra vezették vissza, hogy az állam a gazdasági növekedés erőltetésével, a kereslet élénkítésével igyekszik megmenteni a válságba jutott ágazatokat. Ez pedig a hatékonyság, a versenyképesség gyengülésével jár, amelyet a legfejlettebb tőkés országok nem engedhetnek meg maguknak.

Ezért aztán cseppet sem véletlen, hogy előtérbe kerültek a konzervatív-neoliberális közgazdaságtan jelesei.²² Előbb Alfred Friedrich Hayek kapott közgazdasági Nobel-díjat 1974-ben. Szerinte nem szabad fetisizálni a tudományt, le kell mondani a társadalmi élet irányításáról, ellenőrzéséről. Ehelyett hagyni kell érvényesülni azt a szabad erőfeszítést, amely a mai civilizációt is megteremtette.²³ Két évvel később az ugyancsak chicagói Milton Friedman hasonló vonalon haladt. Előadásában bírálta az állami beavatkozást az árak alakulásába, mondván: a rossz logika több kárt okoz, mint a rossz szándék.²⁴ A közgazdaságtani fordulat az évtized végére teljesedett ki, amikor – Chile után – az angolszász világban előbb Margaret Thatcher miniszterelnökségével, majd Ronald Reagan elnökségével a neoliberalizmus vált a gazdaságpolitikát meghatározó áramlattá. Ekkor fonódott össze tartósan a konzervativizmus a liberalizmussal. Erre a kapitalizmus eredeti szellemének, erényeinek feltámasztását hirdető szövetségre felváltva használták a neokonzervativizmus és a neoliberalizmus fogalmát. Vélhetően azért is, mert így könnyebben lehetett megkülönböztetni az Egyesült Államokban baloldalinak tekintett liberalizmust ettől az új változattól. Ettől kezdve az állam tulajdonosi szerepének leépítése, a költségvetési kiadások visszafogása, a monetáris po-

²² Lásd erről Eric HOBBSBAWM: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története.* Pannonica Kiadó, Budapest, 1998. 390.

²³ Ezt a Nobel-díj átvételekor tartott előadásában is kifejtette. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1974/hayek-lecture.html. Letöltés ideje: 2016. december 7.

²⁴ http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1976/friedman-lecture.html. Letöltés dátuma: 2016. december 7.

litika központi szerepének hangsúlyozása és a dereguláció vált a fő tendenciává a vezető nyugati hatalmak gazdaságpolitikájában. Ez a neoliberais gazdaságfilozófia az államszocializmus összeomlásával hegemon helyzetbe jutott a világgazdaságban.²⁵

A neoliberalizmus a társadalomelméletben is megjelent. Robert Nozicket 1968 lázadása is motiválta, amikor azt írta, hogy a minimálisnál nagyobb állami beavatkozás morálisan nem igazolható.²⁶ Habermas már idézett tanulmányában az utópikus energiák kimerüléséről ír, arról, hogy a jövő negatív töltésűvé vált, a fegyverkezés, az ellenőrizhetetlen technológiai haladás, a környezeti, társadalmi problémák miatt a jövőre irányuló kísérletek helyébe a tanácstalanság lép.²⁷ Erre a jelenségre adott válasznak is tekinthető a liberalizmus és a konzervativizmus folyamatos erősödése a hetvenes, nyolcvanas években. Vissza kell térni a történelmi hagyományhoz, az emberi természethez, hagyni kell, hogy az egyén szabadon cselekedhessen, vállalkozhasson. Ebből több haszon származik, mint a természetes emberi hajlamok megregulázásából, a jövő részletes megtervezéséből. Nem sok újdonság volt a tétélekben. Az igazi újdonság a liberalizmus és a konzervativizmus újbóli egymásra találása volt.

1968 után a szocialista ideológia védekezésbe szorult, nem tudta a javára fordítani a jóléti társadalom perspektívájának megrendülését, mert a saját perspektívája is sötétülni kezdett. Az évtized elején Prága, közepén Alekszandr Szolzsenyicin *A GULAG szigetcsoport* című leleplező műve, a végén pedig az államszocializmus megoldatlan gazdasági és emberi jogi problémái miatt. Megkérdőjeleződött a szocializmus múltja, jelene és jövője is. Egyre erősebb támadások érték a gyakorlatát, mert azzal egyre kevésbé tudta hitelesíteni eszméit, az idő előrehaladtával nem közeledni, hanem távolodni látszott saját céljaitól. Ezek egyre megvalósíthatatlanabbaknak tündek, így

²⁵ Joseph STIGLITZ: *A viharos kilencvenes évek. A világ eddig legprosperálóbb tíz évének új története*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005.

²⁶ Robert NOZICK: *Anarchy, State and Utopia*. Oxford, 1974. 297.

²⁷ Jürgen HABERMAS: I. m. 286.

egyre kétségesebbé váltak a marxizmus–leninizmus gazdasági, politikafilozófiai és antropológiai alapjai is.

A „keleti szocializmus” leértékelődése és a nyugati társadalmi átalakulás, válságkezelés konfliktusai komoly kihívást jelentettek a nyugati szocializmusok számára. Erre többféle válasz született. A szociáldemokrácia védte a jóléti államot, annak vívmányait, és igyekezett magához vonzani a kommunista ideológiától eltávolodókat. Ezen a téren addig tudott sikereket felmutatni, ameddig az új középosztály, megerősödve, át nem pártolt a hatékony válságkezelést, keménységet ígérő, tőle áldozatokat nem kérő konzervatívokhoz.

Nehezebb volt a dolga a „nyugati” kommunizmusnak. Ez a terminus megelőlegezett, mert ez az ideológiai-politikai változat éppen az 1970-es években jött létre, és az eurokommunizmus elnevezést kapta. Ez elhatárolta magát a diktatórikus szocializmustól, és a polgári demokrácia keretei között maradva akarta eszményeit, a társadalom átalakítását végrehajtani. E két változat elutasításaként megjelent a nyugatnémet és olasz ultrabal, amely fenn akarta tartani a forradalmi szellemet. Az ő tevékenységük nem hozott semmilyen ideológiai újítást, ezzel szemben súlyos politikai és morális károkat okozott a nyugati baloldali mozgalmaknak.

A kihívásra a marxizmus–leninizmusnak is válaszolnia kellett. Igazából már korábban is lépnie kellett volna, az 1960-as évek közepén Hruscsov leváltása után. Hiszen az ő karrierje egyebek között éppen azért ért véget, mert túl korán, túl nagyot ígért, amikor belátható közelségbe akarta hozni a kommunizmust. Sok időre és sok manőverre volt szükség ahhoz, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja kikecmeregjen a saját maga állította kelepcéből. Ebben a munkában a legnagyobb segítséget a keletnémet kommunista ideológusoktól kapták.²⁸ Nem véletlenül, mert az NDK-nak az ideológiai harc élén kellett járnia, mert létjogosultságát az NSZK-val szemben éppen az eszmei

²⁸ Ezt tükrözi az alábbi kötet, amelyben szovjet és német szerzők igyekeznek megalapozni a fejlett szocializmus fogalmát: G. E. GLEZERMAN–O. REINHOLD és társai (szerk.): *Razvitoje szocialiszticeszkoje obsesztvo* [A fejlett szocialista társadalom]. Izdatyelsztvo Müszl, Moszkva, 1975.

magasabbrendűségével igyekezett igazolni a saját népe, illetve legfőbb szövetségese előtt. A keletnémet kommunista párt önmagát az alapítók, Marx és Engels örökösének tekintette.

A fejlett szocializmus fogalom megalkotásának több oka is volt. Egyrészt arra szolgált, hogy kitöltse azt az űrt, amely a jelen és a kommunizmus között tátongott.²⁹ Másrészt útját állta annak az értelmezésnek, amely a reformokon a tőkés piacgazdaság és a pluralista parlamentáris demokrácia egyes jellegzetességeinek átvételét értette. A fejlett szocializmus eszerint már nem a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmenet, hanem immár a saját maga bázisán, a saját törvényei szerint működik.³⁰ Fejlődése nem attól függ: sikerül-e átvennie a tőkés gazdaság módszereit, hanem attól, hogy sikerül-e versenyképessé tennie önmagát technikai-technológiai téren. Sikerül-e mobilizálnia a társadalmat, és fenntartania a társadalmi mobilitást? Sikerül-e minél nagyobb tömegeket bevonnia a közügyek intézésébe? Mindezt úgy, hogy közben képes legyen megvédeni önmagát és a harmadik világot a háborús fenyegetéstől.

A fejlett szocializmus nem hozott sikert a marxizmus-leninizmusnak. Erről árulkodik a szinte vele egyidejűleg született szinonimája. Ez nem más, mint a sokat emlegetett reális vagy létező szocializmus. Az ikerfogalom a „kényeskedőknek”, a nyugati baloldalnak, az eurokommunistáknak szólt: ti bíráltok minket, számon kéritek rajtunk a nyugati életszínvonalat, a többpártrendszer stb. Nem méltányoljátok azokat a nehézségeket, amelyekkel meg kellett és kell küzdenünk, nem értékelitek az eredményeinket. Azt válaszoljuk: csináljatok jobbat, ha tudtok, ha hagyják nektek. Mi pedig, ha lassabban is, mint korábban, haladunk a magunk útján.³¹ Realizmus ide, realizmus oda, ez az ideológiaváltozat sem tartott sokkal tovább, mint a hrus-

²⁹ Ezzel a kérdéssel foglalkozott FÖLDES György: A jövőtől a jelen felé. A pártoktatási kézikönyvek szocializmus-képe. In: KRAUSZ Tamás–TÜTŐ László (szerk.): *Válaszúton*. ELTE, Budapest, 1988. (Politikatudományi füzetek 7.).

³⁰ A. BUTENKO: *A szocialista társadalmi rendszer*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1977. Különösen 281–291., 303–310.

³¹ Elég megnézni a korabeli szovjet és kelet-európai vezetői megnyilvánulásokat, ideértve még Kádáréit is, aki a többieknél jóval megértőbb volt a nyugat-európai baloldallal.

csovi, mert a hetvenes-nyolcvanas évek válsága zárójelbe tette, de hivatalos érvénytelenítésére nem került sor. Nem volt mivel lecserélni, a marxizmus-leninizmus tartalékai kimerültek.³²

Mindent összevéve megállapítható, hogy a hetvenes évek vége, nyolcvanas évek elejére új helyzet állt elő a baloldalon. Az osztályharc elveszítette azt a társadalmi tudatot, politikai felállást befolyásoló szerepét, amelyet a korábbi évtizedekben gyakorolt. A szocializmus elveszítette mozgósítóképességét. Belső kritikussai már nem balról támadták, már nem az eszményeihez nem illeszkedő, vagy az azokkal ellentétes gyakorlata okán bírálták, hanem a liberalizmus jegyében. Bár ezen az alapon nyíltan nem lehetett fellépni, a hetvenes évek szerveződő ellenzéke az emberi jogi kérdéseket állította előtérbe, így volt ez minden kelet-európai országban, beleértve például a kisebbségi sorban élő magyarokat is. Meg kell persze jegyezni, hogy Keleten a jóléti államok liberalizmusa, és nem annak neoliberais változata nyert teret magának, mert az államszocializmus viszonyai között nem lehetett a nagy társadalmi egyenlőtlenségek hasznosága mellett érvelni.

Az ellenzék liberális fordulatát a szocializmus és a szocialista ideológia megoldatlan problémái idézték elő, és az enyhülés, pontosabban a Helsinkiben Kelet és Nyugat között létrejött kompromisszum, és a nyugati viszonylat felértékelődése tette lehetővé. A Szovjetunió – mint hamarosan kiderült – nagy árat fizetett azért, hogy végre, harminc évvel a második világháború befejeződése után, a nemzetközi jog is szentesítette az akkori status quót. Cserébe a szocialista országok elfogadták: az emberi jogoknak minden államban érvényesülniük kell. Az emberi jogi deficitet, a demokrácia, a jogállam hiányát viszont egyre kevésbé lehetett a szociális jogokkal, a teljes foglalkoztatottsággal, a jobb jövő ígéretével ellensúlyozni – különösen a gazdasági problémák súlyosbodásának idején. Ezt bizonyították az ismétlődő lengyel munkáslázadások, amelyekben szerepet játszott a nemzeti deficit is.

³² Ezt a lengyel válság, a szükségállapot 1981. decemberi bevezetése után az eurokommunista Enrico Berlinguer és az OKP vezetése nyilvánosan a szovjet típusú szocializmusra vonatkoztatva deklarálta.

A „nagy” átrendeződés további ideológiai következményei

A dolgok ilyenén alakulása a szocializmus és a baloldaliság elkülönüléséhez vezetett. Persze ez a folyamat nem volt előzmény nélküli, elég a német szociáldemokrácia 1958-ban, Bad Godesbergben elfogadott programjára gondolnunk. Az 1970-es évektől új rendszerkritikai áramlatok jelentek meg, amelyek elsősorban a polgári társadalom hiányosságait bírálták, persze nem elfeledkezve a kapitalizmusról. Úgyis értelmezhető, hogy az osztályharc háttérbe szorulásával eltávolodott egymástól a baloldal hatalmi-elosztáspolitikai, illetve emancipációs küzdelme. Részben mert a politikai baloldal (a szociáldemokrácia és részben az eurokommunizmus) felismerte, hogy a hagyományos munkásosztály támogatása kevés a győzelemhez. Ekkorra világhosszá vált: az osztályegyenlőtlenségek megszüntetése nem reális cél, éppen mert a nyugati társadalom többsége nem tartja ezt a célt elérhetőnek. E helyett más, olyan konkrétabb ügyeket preferál, mint a státuszának védelme, a fiatalok érvényesülési lehetőségeinek bővülése stb. A politikai baloldal ezeknek a csoportoknak az érdekképviselőjére igyekezett összpontosítani, mint ahogy ezt tette a jobboldal is.

Azok a baloldali értelmiségi csoportok, mozgalmak, amelyek ragaszkodtak a társadalmi emancipációhoz, ugyancsak elfordultak az osztályproblematikától, vagy legalábbis nem ez állt érdeklődésük, tevékenységük középpontjában. Egyre inkább előtérbe kerültek az emberiség nagy kérdései: a béke, a környezet és a harmadik világ felzárkóztatása. Ez volt az egyik oldal. A másik oldalon ott volt a feminizmus, a női emancipáció, a kulturális kisebbségek védelme, az emberi jogok helyzete a világban. Ezek a témák alkalmasak voltak a baloldali identitás megőrzésére, e rendkívül fontos témáknak a napirenden tartására, a média figyelmének ébrentartására. Az emberi jogi problematikának megvolt az az előnye is, hogy lehetőséget kínált a nyugati baloldal számára az elhatárolódásra a diktatórikus szocializmusoktól.

Ellenben azt is meg kell állapítani, hogy az általános emberi és a kisebbségi problematikák bármennyire is fontos dolgokra:

az egész emberiséget, a civilizációt fenyegető veszélyekre és a különböző kisebbségek elnyomására, az őket sújtó méltánytalanságra irányították rá a figyelmet, nem bizonyultak alkalmasnak a nagy politikai ideológiák leváltására, nagy tömegek megszólítására. Bár elvben senki nem vitatta fontosságukat. Sajnos vagy sem, ezekkel a témákkal mégsem lehetett elnyerni a nyugati társadalmak többségének támogatását. Külön elemzést igényel, miért nem. Talán azért nem, mert ezek az eszmék nem tudták nagy tömegek érdekeit megragadni, kifejezni, vagy azért nem, mert az egyetemesség és az individualitások közötti mezőt ezek az elvont követelmények, kisebbségvédelmi normák nem hidalhatták át. Esetleg egyszerűbb a dolgot azzal magyarázni, hogy mindezek általános emberi értékeket megjelenítő eszmék. A humanizmus ebben a formában nem politikai ideológia? Külön témát képeznek az emberi jogok. Tiszteletük kötelezővé lett minden nagy ideológiai áramlat számára – az iszlám fundamentalizmus kivételével. Bizonyos minimális szociális jogokat még a neoliberális-neokonzervatív áramlat sem vitat.

Akármi is ezekre a kérdésekre a válasz, mindegyik magyarázatnak célszerű figyelembe vennie a politika, a média és a kommunikáció változását. Erre már a társadalmi-gazdasági átalakulás rövid jelzésekor utaltam. Nem véletlen, hogy a tömegdemokrácia problémái ekkor kerültek igazán a politológia, politikai filozófia fókuszába.³³ A lakosság jelentős része elfordult a politikától, érdekei képviselőjét egyre inkább a politikai osztályra hagyta, egyre kevesebbet várt a politikától, mármint a személyes sorsát illetően. Végül, de nem utolsósorban egyre kevésbé érezte magát kompetensnek a közpolitika témáiban. Mindebből az következett, hogy a növekvő veszélyérzet, a bizonytalansági tényezők szaporodása és a szocialista perspektíva hitelvesztése miatt a nyugati társadalmak visszahátráltak a konzervativizmus felé. Ez azonban nem jelenti azt, hogy szilárd hegemoniához jutott, juthatott volna. Hiszen erre az ideológiára és a hetvenes években szerzett liberális szövetségesére is igaz volt, hogy az új középosztályon túl nem a jövőképe tette von-

³³ Lásd példának Jürgen Habermas munkásságát.

zová, nem azzal nyerte vissza támogatói körét. Sokkal inkább igaz, hogy sokan jobb híján, a kisebbik rossz alapján álltak a neoliberalizmus – neokonzervativizmus – mögé.

Jürgen Habermas szerint a hetvenes évekre kimerültek az utópiák. Az ezt követő említett tanácstalanság sokak szerint a modernitás korának lezárulását jelezte. Ennek a helyzetnek a ma is élő terméke a posztmodern. Szokták úgy is emlegetni, mint posztmodernizmust, csakhogy kérdéses, hogy mindaz, amit a posztmodernen értenek, politikai ideológiának is tekinthető-e. A kérdésre nem magától értetődő a válasz. Ez az inkább csak művészeti, kulturális irányzatokra vonatkoztatott kifejezés rengeteg tárgyat jelöl, számtalan definícióval bír. A posztmodernizmus nem tekinthető egységes, tételekkel alátámasztott világmagyarázatnak, mégis hat, mindezt úgy, hogy nincsenek ideológusai, politikusai. Inkább csak magyarázóik vannak, akiknek a diskurzusa gyakorlatilag hozzáférhetetlen a laikus társadalom számára.

Miért gyakorolt és gyakorol mégis nagy hatást a posztmodern? Azért, mert a hetvenes évek óta, mint meghatározó kultúra, körülveszi az emberek életét, ha tetszik, „beitta magát” a mindennapokba. Az épületek, terek, a kereskedelem, az árucikkek mind egyfajta kifejezői annak az élethelyzetnek, amelyben az emberek szabadon, de kényszerek hatása alatt cselekednek és fogyasztanak, használják és szolgálják a világot ma mozgató mechanizmust. Fredric Jameson, aki szorosán kötődik Marxhoz, a posztmodernre a késői kapitalizmus kulturális logikájának tekinti.³⁴ Szerinte a kultúra az ember második természetévé lett. Ez a kapitalizmus mint kultúra a létét tagadó műveket, az ellenkultúrát is képes integrálni.

Ebben az új világban minden relatív, nem a nagy narratívák határozzák meg a társadalom viselkedését. Nincsenek a régiéket felváltó elméletek, világmagyarázatok, de mintha a hetvenes évek és a ma emberének már nem is lenne szüksége rájuk,

³⁴ Hatalmas munkája maga is viseli a posztmodern jegyeit. A könyv nem egy rendszeres kifejtés, hanem esettanulmányokra, műelemzésekre épül, amelyek időnként általánosító szövegekbe torkollnak. Fredric JAMESON: *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus logikája*. Noran Libro, Budapest, 2010.

mert minden eldőlt, a világ megállíthatatlanul és megragadhatatlanul megy a maga útján.

Ezzel szembesült az évtized elején az Egyesült Államokban hosszabb időt töltő magyar filozófus, Almási Miklós is. Az ott szerzett benyomásairól írt, egyszerre riport- és esszészerű könyve azért is fontos, mert jól mutatja azt a kölcsönhatást, ami az egyes ideológiák között kialakult. Már ez a kevert műfaj is a posztmodern befogadására, elfogadására irányuló törekvést fejezi ki. Ez a munka ezért hű tükre annak is, mit jelentett az Amerikában szerzett tapasztalat egy, a világ változásait megérteni igyekvő, de a kritikai alapállást feladni nem akaró kelet-európai baloldali értelmiséginek.³⁵ Almási sikereivel és ellentmondásaival együtt igyekszik megérteni Amerikát. Fő kérdése: a világ jövője-e az, ami az Egyesült Államokban van? Válasza: Amerika egy sikerekkel teli zsákutca. Az ezzel a modellel szemben folytatott harcban a szocializmus nem érheti be a fejlett technológia pusztá átvételével, többre, másra kell törekednie: saját jövőt kell keresnie, az emberi létminőség javításával kell versenyeznie.³⁶

Végére érve a rövid áttekintésnek, válaszolhatunk a korábban feltett két kérdésre. 1968 után mind a három nagy ideológiai áramlat kísérletet tett a megújulásra. Ez nem jelenti, hogy új paradigmákra építkeztek volna. A konzervativizmus és a liberalizmus közeledett egymáshoz, különösen a gazdaságfilozófia területén. A szocialista ideológia két újítása közül az eurokommunizmus ért el részleges és átmeneti sikereket, a fejlett szocializmus tévedésnek bizonyult – szervezési, technológiai utópiával segítette a belső status quo megőrzését, és akadályozta a gazdasági és politikai reformokat. A hetvenes években az emberi jogokat minden állam megítélésének mércéjévé tették. Ez az újítás világszabadalom lett, amelytől lényegében csak a harmadik világ tekintélyuralmú országaiban lehetett eltekinteni. Itt is

³⁵ Almási kritikai alapállását mutatja az is, hogy az automatizálás, a tudomány termelésben játszott szerepével szembesülve, burkoltan feltette a kérdést, alkalmazható-e az élömunka-ráfordítás, vagyis a munkaérték-elmélet a teljesítmény mérésére. ALMÁSI Miklós: *Rezgésszámok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1974. 323–324.

³⁶ Uo. 17., 284–285.

csak azért, mert a Nyugat politikai és gazdasági megfontolások miatt velük szemben nem ugyanazt a mércét alkalmazta, mint a szocialista országokkal szemben.

A második kérdésre is megadható a válasz. Igen, a hetvenes években találjuk meg a 2007-ig tartó neoliberális-neokonzervatív hegemonia előzményeit. Sőt az alaposabb elemzés bizonyíthatja: az ekkor beinduló strukturális változások a társadalomban és a gazdaságban még ma is tartanak. Ez magyarázza, miért is tartott ki negyedszázadon át ez a hegemonia, s miért hatott a szociáldemokráciára és az új útra lépő egykori szocialista országokra.

A hetvenes években előtérbe került gazdasági, környezeti, szociális és kulturális problematika ma is él, az emberiség most is hasonló gondokkal küzd. Ma is él a kérdés: csak egy út van, mindenkinek azon kell haladnia? Ma is itt a félelem: mi lesz, ha ez az út még nagyobb válsághoz, pusztuláshoz, káoszhoz vezet? Mi legyen a növekvő társadalmi és területi egyenlőtlenségekkel? Ezekhez a problémákhoz az elmúlt, rohanó évtizedek – vívmányaikkal, vagy azok ellenére – hozzátettek. Ez a helyzet cselekvési helyzetbe hozza a társadalomelméletet, az ideológiákat. Ebben segítségére lehetnek az elmúlt évtized jelentős elméleti próbálkozásai a világrendszer-elmélettől a posztmodern megértéséig és kritikájáig. A globális kapitalizmus kihívása elől egyik nagy ideológia sem térhet ki, mert nem hagyhatja alternatíva nélkül sem a világot, sem a világot alkotó társadalmakat.